

Ори чигн уга, дерлх чигн уга, долан наама хонгт ючи кел уга, сургъульд орсн неридан байрлад байджагт, мана курсин толгъач Рогов келв:

—Мангъдурган, 9 часла курс эклхмн.

Энэ биди хойр, мангъдуртнь курс эклх гисн заныг сонсчкад, йисн час гисинь эзэгинь сэн медл уга, кевдж унтдж ядад байдвдн. Унтн гихлэ, догр бнй кьорглад, курс гидг ямаран юмн болв, кен гидг улс сургъхмн болхв, ямаран курсантнр манла сурхмн болхв, биди телнлэ тесдж сурч чадхмн болхв—ним-ним кесг зусн ухан орад байдв. Мангъдуртнь альхна эрлэ босад, нур, гаран угъагъад, ик гидгър шүтэд, бийән белдвдн. Класстан ик эрт ирад, амтин арднь байдсн партл суугъад авчквдн. Кесг суугъад орксн цагт бр цагъад, бдр болад байдв. Гентки саяхн-саяхн хувцта хойр-гурвн куукд ганьхад орад ирхлэ, биди хойр телниг багш гидж медэд, зуркмдн пард гигъад, яяхан меддж ядад байдвдн. Телн маниг тингэд хавтадж одсиг медэд, элкн модн болтлан инэгъад, гуудж ирад, девлин татад, хагърхагъарнь хургъан шургъулад, хагърхагъарнь улм икдүлад, буулад, девлиннь унрарн гер дуургдж байдв, чамд бидичи арсна унр шиньгрдж оддж гигъад шоглад, зооган кегъад, наадан бард байдв. Эднэ гешглгъннь минн умсдж ирсн гогс үзчкэд, улм давад байдв.

Ода күртл гогсм дегд авд төлдннь куунд үзүлш угагъар босдж йовл уга, суусн газрган суугъад суулг билэв. Минн гогсм—хальмг гогс билэ, тинм гогсиг хальмг күн кезанас нааран умсдган уурч одла. Эдн ода минн ичрим илдкэх деер, цагтан наад байддж авб: негн мбрнэ туру умсдж йовна гигъад, негн гогсинь могова хатхкн гигъад келад, улм хагшад байдв. Эн хагшдан күчтэ хагшдан болн гилэ, тер юнъгад гихлэ, курсин ковуд-куукд деер деерн куулддж ирдж, телнэ наадлггиг улмар дөгэдг бгч байдн. Минн хув болхларн, гентки „багш“ гидж келад, телн тарад, орм-ормлан суугъад байдв.

Багш ордж ирхин бмн минн чирэ хагъ ташад, газр дор орн гихлэ, газр хату болад байдв: Багшин ордж ирлгн нанд ам аврсн мет болв.

Ордж ирсн багш насарн збвэр болсн, бндр нургъта, күрдгър хар күн. Келсн келарнь шиндлхлэ, байдсн байдларнь халхлэ, икл цагъан саната, джбблн күн болх гидж санвдн. Турун нег частан таньлада, ю бгхан келад, маниг цугтагъимдн бийдэн унъгъагъад авчкв. Нег улу инэ инэдн таасгв. Инэгъад оркхларн күр-күр гигъад, ики цагъас, брчасн тер инэдн гаргъдж инанэ. Тинм инэдг күн юнъгад эс делгрнъгъу седклтэ болх билэ!

Багшин келсн үгн, бгсн селвгн брчл хадглад, үг болгън олд зусн сана орулад байдв.

Минн сурврт хэрү бгхларн, бичэ адгггн гидж-тургн кел-

тэ Энэ тал халн байдж келв. Хэрүдэн бичэ адгъ, буург барсн цагтан адгъ гидж келчкэд, күржнънал, лачкнад инэгъад байдв.

Эн багш манд сургъульчн, сургъмджчи бгч чадх багш гидж санвдн.

Математикин багш эцн, хар модн мет хату, медг үлг цоохр чиратэ эмгн. Уг келад оркхларн, хадагъад, таслад байдг байдг күн. Халасн халасн күүр бургуудад, нүклэд байдн. Ку дуудхларн, нериг нилврарн салгъад, джаджлад оркна: „Эрдени дос—кур гар—тн“. Эн багш бийднчн амрл бгш уга, мандчн амрл бгш уга гнаж санвдн.

Орс келнэ багшин, математикин заасн юмн Энэ ман хойрт мел медгдл уга одв.

Урокс чилснэ хббн, ода яяхм, ягъдж сурхм гисн ухан Энэ ман хойрад дегц орв. Залу күн занъгсн талан, занди модн наахлсн талан гидг үг байдг бийш. Сурхин төлд ик зовлнъ үзэд ирчкэд, сургъуль уга, аагъад хэрнэ гидг икл му нерн гидж санад, сургъульдн шунхмн, унтл кевтл уга дасхмн гидж шимлдэд, батлад орквдн.

Цааранднь сура байтл, сургъулин зовлнъ деер хотин зовлнъ немгдэд, улм уйн багъ насиг уйдудад байдв. Одртэн зун грамм чингтэ харас хар бдмг, буслгсн уснас талдан чингтэ юм үзл уга байдг байдв. Кесгн сургъулян сурл уга хаяд хэрэд, зармн хот хаягъа байдж, сургъулян сурч ядад байдв.

Нанар наадан, шооган кедг саяхн-саяхн хувцта куукд „шовтра—шовтра“ байдж юмн улл уга одв. Энэ ман хойрла экн болдж орсн курсантнрас юмн үлдл уга одв. Хэрнъ шинэс орсн батрад, курс чикэр кблдг болв. Мана хббн Бэбэ гидг збвэр ик денкълсн нургъта, хар улан ковун ирдж орв. Бэбэ икл гидг яльвн, шогч, куукд дунд күндтэ ковун билэ. Нег дакдж мана Бэбэг географин багш дуудв. Тер географин багш икл медэтэ, кбгшн багш билэ. Эн багш урокан бгн байдж, гекн-цокад урглэд суудг билэ, ода Бэбэг дуудчкэд, хойр-гурв гекх заагт, манэ күн картиг авад, эргүлэд оркв. Бэбэ картиг эргүлсиг үзчкэд, бидн ки тасрдж одвдн.

—Не, Бэбэ, Каспийск тенъгс үзүл.

Бэбэ ик деер гарч одсн Каспийск тенъгс үзүлхлэ, багш толгъагъан наахлджэгъад:

—Ай-ай, ичхичн, Каспийск тенъгс деер байдг байдж, альд байдхн медхшч—гидж келчкэд, босад эврән үзүлхэр картл күрчкэд, мемерад:

—Ай-ай, Бэбэ,—гигъад, ю келхан меддж ядад, тигджэгъад, бийән гартан авад, келв: „Удл уга бийичн багш болгъад тавн гидж байдвдн, тегэд, чи ямаран багш болхмч? Су!“

Туунэ хббн мана Бэбэ ман дундан герой болдж одв. Туукэ бургъсн мет махмудн улм уйдад, аальн—ааль деерн немгдэд, дорвн джилин дунд маниг саатулад, хот-хол

★
Бадмин Бата
(Повестин тасрха)
★

ховр цагт блимдн мартулад байдв.

Дарук нег кецү бнй бдр Энэтэгъан суугъад, ода яяхм, ю уудж хоний—гидж байдл, деерас нег күн ирсн байдн, тер күн танла куундхэр байдн гигъад, цуг курсантнриг цуглулв. Тер күн орс хальмг хойрар семрад келв. Келсн үгиннь утхн ним болдж гарв: „Хаана, баячудин йосиг хамхлдж хольвлэд, кбдлмшчн, күч-кблсарн байдг улс эврәнн йосан 1917 джил токтала. Баячуд йосан булагдчкэд, бшэ кбгъад, газадн орлудин баячудла нилэд, шинкн токтсн мана Советин йосиг хольвлхар седдж дэ босхла. Кбдлмшч, күч-кблсарн байдг улс хот-хол уга, нүцкн-нүвннн гилтэ Ленинэ дуудвар. Коммуна партин гардврта дегц босдж даясан дарлгн дарлг болвчн, одачн манд зовлнъ дала байдн. Импералистическ, дотрин даянэ уршгар орн-нутг элдг хот-хооларн, умсдг хувц-хунрарн икл гидг түрү болдж одв. Ода Питерин, Москван, нанчн кесг ик балгсдин кбдлмшчнр ик гидг түрү байдн. Болв, туунэс даву даясан дарсн улст, ода хот-хоолсн түрү—цаг зуурин түрү. Хойр-гурвн джилэс хот-хол дала болх. Зуг ода дееран түрүг даахмн, сургъулян гуудкдж сурхмн. Хальмг куунэ сургъуль сурч цаг ирв: бмннь хальмг куунд сургъуль сурч хаалгън хаалгъата билэ“.

Эн куунэ келсн үг кесг сана сергав...1914 джил... Дэн эклэд нег сар шаху болсн цаг... Намаг, 9 наста ковүг, авгъм сургъульд орулхмн гичгэд, Ставк тал авад гарв. Сургъуль эклхн бмн бдр 67 ковун школин ууднд нарн гарлгнла булалдж ирдж зогсвдн. Ирад зогсад орксн цагт, долахн ковү авхмдж гисн заныг гарад ирв. Тер заныг сонсчкэд, авгъм—джири ковун школд орш уга болн гидж байдн—гигъад одлг газр олдж чадл уга йовад байдв. Тингэд кулагъа байдл, асхн уд болдж одв. Ковудиг ик гидг нэрэр халэдж авч байдн, шудн, амн күртлн халэнд гисн заныг сонсджагъад, авгъм белэсн ик утх сугълдж авад, шуддим цугтнь карджннулад зевинь хусв.

Нег арвад дунгэ ковуд үлдсн цагт, намаг дууддж авб. Ордж ирчкэд, гилвксн алтн товчта, эм дееран алтн бомбрдгга ку үзчкэд, ухам төбрэд, куунэ келсн үг медгдл уга байдг байдв. Збвэр эргүлдж дугърулдж байдг байдл, медлэтэ хальмг куукд-куунэ гарт бгв. Тер куукд күн суусн цббкн-ковүд заагт суулгв. Ковүд заагт суучкэд, энд-тендэн халэхлэ, збвэр ик хойр баг ковүд салу суусн бас үзгдв. Збвэр суугъад орксн цагт, телн гентки дард гигъад босад, гарад йовад одв. Хальмг куукд-күн телниг үудн күртл үдшүлэд гаргъ-

чкад, хэрү ирад, хойр ик баг ковудиг герүрн хэртн гигъад гаргъчкад, салу суусн мана багиг амн-амндн нерэрн дуудад,—тадн цугъарн, дола-лули школд орвт—гидж келчкэд, ода хэрэд, мангъдуртан бругъар иртн—гив.

Школас шуугад, гуулдэд гарад ирхлэмдн, мана ардкс кулагъад суудж. Авгъм намаг сургъульд орсиг медчкэд, колнъ газрт куул уга гилтэ йовад, ирдж буусн гертн ирад, герин эзн бггид келв: „Ачм сургъульд оркв. Байрин хурм кехмн“—гигъад лавкур гуугъад йовад одв. Йирин зальгхд дурта куунд минн сургъульд орлгн маш икл гидг сбдрг болв. Дарунь, минн нургънла дацу дунгэ, шилтэ арк, хойр кбл мах авсн күрэд ирв.

Ууд-тууд күргл уга хотан болгъад, газа наадж йовсн намаг дуудж авад, нег кбгшн бвгър цацл цацулад йбралгъв: „Не, ачн сурхар ирсн сургъулян саянар сурч, куунд келулл уга, ах-дуудн туста, эк-эцкдн буульмджта, телнннн нер дуудулдж йовх нег сэн залу болхиг хайрлдж бршатхэ“—гидж келад, арктэ саван чичрулн йовдж амдан күргн, аагъан тонъгс гигъад күргэд цокм дацу, хоолнэ ики цаагъан гулд гигъад олв. Минн авгъм ббрн суусн улстагъан—„Кбкшдин йбрал буттхэ“—гигъад бас дахулад, арктэ саван шавхр күртлн байджав.

Недкэд уучкад, махнур шуукрлад орхав. Ода күртл арк ууджасн улст арк барүлад, телнэ аминь халагъад, тевштэ мах саянар халэсн уга билэв. Авгъм авад ид гихлэ, авгъин чансн махн—махн биш—ббкн, данъгин ббкн болдж бурүлин харнъгуд үзгдв. Авгъин чансн махнас нег могольц ббк авхар седхлэм, тер ббкн гентки гартм үүрэд ундж одв. Тинм гулдта кевэр дарук ббкн бас уурв.

—Авгъ, тана чансн махна ббкн юнъгад уурэд байдн?

—О, чавас, энчн ббкн биш, боднцг гилг хот!

Боднцг гидг хот байдхиг сонсхас биш, боднцг мел үзэд уга билэв.

Тингэд аркан уудж байдг байд, минн авгъм талдан нег ик ичрим илдкэв.

—Минн ачм үдлэ гаха үзчкэд аагъад, сумснъ гарч олд алв. Гаха үзэд уган учр!

Авгъан тингэд келхлэ, эндр бдрин йовлд мартгддж одсн гаха санандм орв.

Удин халу шатагъад байдл, серуцн, кеер одхар, гер эргэд гархлам, герин суудрэс нег икл гидг зара гарад гуулхлэ, яяхан меддж чадл уга, кблм доран маамрад гамшрад, му дуугъар делкэ дуургэд хайкрад байджв.

Авгъм минн дуугъар гуудж ирад, намаг аалгъсн ик зара үзчкэд, инэгъад, элкн модн болдж байдг келв:

„Гаха, гахагъас күн аадв:“—гисн үгн санандм орад одв. ЦИК-с ирсн үр Бозан келсн үг. 1914 джилд хату берк кевэр сургъульд орсн хойр йирин сургъуль сурхар икэр

седсн ода седклиг улм-улмар-батлад оркв...

...Тингэд брэл джил болад орксн цагт, багъчудин ницән гидж РКСМ гидг организац гарв. Маниг тер организац орсн заныг торл уга тарад одв. Турун тавн арви хонгин дунд комсомолд орлгн икл гидг тбр болад байдв. Тер саамла маниг наар гидж авад, Бемб гидг комсомолин ячейкин сеглатр болгч барджннсн дуута, збвэр күрдгър хар ковун комсомольск билет гаргъдж бгв. Бемб бгсн цагтан индж келад бгв:

—Эн бдрэс авн комсомольцир болвт. Комсомольцир күн Коммунистическ партин гардврар олдн төлэ ноолддж коммунизм тосгъхд-бели болх збвтэ. Комсомольск нерән гутал уга, эн билетан сагддж, куунд бгл уга хадгълтн. Ода сургъуль саянар суртн.

Хэрэд күрэд ирхлэмдн, мана комсомольск билет ик гидг бврмдж болв. Манас буладж авад гилтэ халэлдв. Аш суулдн Энән билетинь Энэ гидг ковун сурл уга авад халэв. Халэчкэд, ббрн байдсн иньгудтн келдж байдн:

—Нам энчн караг „анья“ байдл: минн нертэл, минн нертэл—гидж хойр-гурв давтдж, улм-улмар урнэдж бан келад байдв. Бийән ик саянд тоолдж, нерән талдан куунд зуулгъх биш, сорсанчн харгъулш уга саната байдсн куль ил болв.

Болв хббнн хамдан сурал, нег негән „кец нертл“ гидж нерадлдж, сән гидг иньгтанъгърг болдж гарчав.

Комсомолд орсн хббн сургъулин тбр чигн му бишаргъв. Орс келид гурвн зныг байдгнн медлг болвчн, „ое—ее, ий—ий, яя—ая“—гидг чинрлгч нернэ чилгчсиг кезэ бичдгнн медлг уга билэв. Математикин тускар басчн, „збвэр хурдар“ хэрүлг, хасдл, немлг, хувалг болх деер алгебрэс „медлгдг то, эс медлгдг то, а+в=с, нег член, олд член“—гидг бас авьта юмн медлгдэд байдв.

Нег дакдж саяк девлтэгъан, гостагъан суусн цагтм, мана математикин багш дуудж авад, девл гогсн хойрим збвэр „гаахджэгъад“, Энэ ман хойрт нег бички бичг бичдж бгэд, Василий Петрович одтн гигъад йовулв. Тер бичгән авад, туунннн хайгар күрэд ирхлэ, толгъа дееран тю гих негчн усн уга, шуд гилвкэд, орчлнъ уудснэс нааран негчн бут ургъад уга, шагълцг теегин халцха мет нүцкн толгъата күн суудж. Тер куумдн Василий Петрович байдж. Мана бичг авад умшчкэд, масхс гидж инэгъад, дорсхр, машинэ мааджур мет, сахлан илджэгъад, маниг дахулдж гарад, складур авч ирад, туунд байдсн куунд: гогс, хувц гаргъдж бгтн гидж келад, бийнъ гарч одв.

Туунд байдсн күн бр бвч күн байдж. Манд иккд болдж хувц, гогс шуулдж, гаргъдж бгв. Болв ямаранчн бички гогсн гогс бгвчн, нанд телнэ онъгъц болдж медлгдн.

* * *

ДЖИРГЪЛ

* * *

(чилгчнь).

Болв уя деерән ик-ик товрун хадаста, давхрлг деерән хургън зузан тахта, кундәрн мини бийләм әдл дунъгә күнд, зузан хар булгъар ботинкиг чичрн бәәдж шүүдж авбвдн.

Деерк хувцнас багъ гисинь үмсәд оркхла, нанд немнә болад бәәв, болв неджәд зах хувц авчкад, ямаран кевәр манд ӊгчәхнь медгдл уга зогсад бәәввдн.

—Не, шүүдж авси болхла, авти, гарй—гидж түүнд бәәси күн келв.

Тер бийнь хоюрн бий-бийән „чи келхичи“—гих нудәр

Энә тал хәләггәд, Энә нан тал хәләггәд, түүнәси тер күн тал хәләггәд, ормасн кондрл уга зогсад бәәввдн.

—Ягъджахмт?! Үкс гити!

—Эдити кедү мөнъги болхмб!?? Манд ода деерән сохр деньшг угавдн—гиси дун бах-лурасмди әрә гидж гарв.

—О, би одачи гәргтәджлв! Советин йоси угатә, ӊлн-түрү улсин күүкдт сән йоси. Тер юнъгад гихлә, теднд сургъуль сурхднь данъгин нӊкд болхми. Эн иим йоси токтлгън—тана хув, джиргъл—гидж келәд, мана шүүдж авси хамг юмиг гартмди бәрүлдж ӊв.